A *-ra*, *-re*, *-n (-on/-en/-ön)*, *-ról*, *-ről* ragokkal kifejezett térbeli viszonyok vizsgálata kognitív nyelvészeti szempontból

Pál Helén

Magyarságkutató Intézet

Kivonat: A tanulmány a *-ra, -re, -n (-on/-en/-ön), -ról, -ről* ragok jelentésével foglalkozik, elsősorban nyelvjárási példák alapján. A vizsgálat elméleti hátterét a kognitív nyelvészet adja. E szemlélet szerint a nyelvi elemek jelentése a nyelv mentális működésébe enged betekintést, így a tanulmányban tárgyalt helyhatározóragok jelentése összefüggésbe hozható a nyelvi észleléssel. Ezért a ragok eltérő használata mögött a nyelvi észlelés különbségei állhatnak. Kognitív nyelvészeti megközelítésben foglalkoztak már a nyelvi elemek jelentésével a térstruktúrák kifejezése szempontjából, de köznyelvi példák alapján (l. pl. Kothencz 2007; Páll 1999; Tolcsvai Nagy 2011; 2021). A térstruktúrák kifejezése azonban a nyelvjárásokban eltérő módon mutatkozhat meg. A tanulmány azt mutatja be, hogy a *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*/*-en*/*-ön*), *-ról*, *-ről* ragokkal kifejezett térviszonyok fogalmi, szemantikai feldolgozása hogyan jelenik meg (illetőleg tér el) a köznyelvi és a velük párhuzamos nyelvjárási adatokban.

Kulcsszavak: kognitív nyelvészet, térbeli viszonyok, helyhatározóragok, nyelvjárások, köznyelv

1. Bevezetés

A kognitív nyelvészet szerint a nyelvtudás is a kognitív képességek egyike. Mivel a nyelvi jelenségek kapcsolatban állnak a mentális folyamatokkal, jelentésük a nyelv mentális működését és a fogalmi struktúrák rendszerét is képes bemutatni (Johnson 1987; Kang 2012; Langacker 2002; Tolcsvai Nagy 2021, 24). A határozóragok a térstruktúrák kifejezési eszközei, és az e tanulmányban tárgyalt *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*/*-en*/*-ön*), *-ról*, *-ről* ragok is térviszonyt, elhelyezkedést, irányulást szemléltetnek. A kutatások szerint az egyes nyelvek és nyelvváltozatok között megfigyelhetők különbségek a nyelvi észlelés szempontjából, például az egyes helyviszonyok kifejezésének módjában (Kövecses–Benczes 2010, 155; Tolcsvai Nagy 2011, 231), ezért a tanulmány azt vizsgálja, hogy a

doi: 10.65991/NyNy.2025.1.1.1
Nyelvelmélet és Nyelvleírás 1(1): 7–25 (2025) ISSN: 3094-4937

magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott határozóragok eltérő volta hogyan kapcsolódik a nyelvi észlelés különbségéhez. A kognitív szemléletű megközelítés a nyelvjárási különbségekre is magyarázatot adhat: eszerint a vizsgált nyelvváltozatokban más és más aspektusát emelik ki a viszonynak, vagy más nézőpontot használnak.

Kognitív nyelvészeti megközelítésben foglalkoztak már a nyelvi elemek jelentésével a térstruktúrák kifejezése szempontjából, de ezt köznyelvi példák alapján tették. A térstruktúrák kifejezése eltérő módon mutatkozhat meg a nyelvjárásokban. A tanulmány abban nyújt újat, hogy a magyar nyelv vonatkozásában a köznyelvi példák és a nyelvjárási adatok ilyen jellegű összehasonlítása kognitív nyelvészeti szempontból még nem történt meg, ezért indokolt ezeknek a nyelvi adatoknak a vizsgálata. A tanulmányban csak a konkrét fizikai térviszonyok jelennek meg, átvitt értelmű kifejezések nem kerültek a vizsgálatba.

2. A kognitív nyelvészet és a térviszonyok kifejezése

A kognitív nyelvészet holista ága szerint a nyelvtudás is a kognitív képességek egyike. Mivel a nyelvi jelenségek kapcsolatban állnak a mentális folyamatokkal, a jelentésük a nyelv mentális működését és a fogalmi struktúrák rendszerét is képes bemutatni. A fogalmi struktúrák és a jelentés leírásában az emberi tapasztalat és megértés az elsődleges, ezért hangsúlyozzák az emberi megismerés szerepét a konceptualizációban (Johnson 1987; Szilágyi N. 1996, 7; Langacker 2002; Kothencz 2007, 432). E felfogás szerint az ismeretek megértése képi sémák által történik, és ezek a mentális képek a világban lévő tárgyak, dolgok, események stb. kategorizálásában játszanak jelentős szerepet (Johnson 1987; Lakoff 1987; Kothencz 2007, 432–433). A képi séma fogalmára a kognitív nyelvészet szakirodalmában több megnevezést is találunk: például fogalmi keret, gestalt, kognitív modell stb. (ezeket l. Kövecses–Benczes 2010, 51; Tolcsvai Nagy 2013, 94; 2017a, 61; 2017b, 227). Az emberi gondolkodást meghatározó kognitív folyamatok a határozóragok vizsgálatához is felhasználhatók: ilyen folyamatok például az észlelés, a figyelem, a kategorizáció (mely során a környezetünkben található tárgyakat és eseményeket kategóriákba rendezzük), a perspektívaválasztás, az alak-háttér elrendezés vagy az észlelési sémákon alapuló megértés (Kövecses–Benczes 2010).

A tanulmány témáját nyújtó határozóragok szempontjából említésre méltó, hogy a kognitív nyelvészet egyik központi eleme a tér fogalma, és a kutatási területe a testtel és a téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok által létrejött fogalmi struktúrák jelentéseire irányul (Kothencz 2007; Tolcsvai Nagy 2013, 65–71; 2017b, 424–430; Cui 2021). Az emberi tapasztalat a környezet érzékeléséből vagy észleléséből származik, de a környezet értelmezése meg-

lehetősen szubjektív, mivel főként a saját személyünket tekintjük az elsődleges térbeli és vizuális entitásnak. Emellett a megfigyelő tapasztalatait befolyásolják a biológiai adottságai is: magának a test fogalmának a meghatározása is a tér felfogásához köthető, hiszen a test megjelenésének alapvető területe a tér, ez az ember genetikailag meghatározott fizikai tulajdonságaival összeköttetésben áll, és a tér a veleszületett kognitív apparátusunk szerves részét képezi (Imre 2012, 247, 249). A határozóragok által kifejezett térviszonyok vizsgálata ahhoz a felfogáshoz is hozzáilleszthető, hogy az emberi elmében a fogalmi struktúrák képzésének alapvető elve a tárgy és reláció oppozíciójának létrejötte (Bańczerowski 1999, 82). A tárgy és reláció fogalma közti ellentétet háromfajta szemantikai oppozícióban fejezhetjük ki: tér és idő, statikusság és dinamikusság, autonómia és fogalmi függőség. „Itt a tárgy olyan dolognak fogható fel, amely bizonyos helyet foglal el a térben, amely változatlan állapotban csak addig létezhet, amíg nem válik valamilyen relációnak a tárgyává (amely megváltoztatja az állapotát), és amelynek a létezése egy adott helyben és időben alapvetően nem függ a más tárgyakkal való kapcsolatoktól" (Bańczerowski 1999, 82).

A kutatások szerint a konkrét helyviszonyokat az egyes nyelvek másképp fejezik ki. Nyelvenként változik, hogyan beszélnek ezekről a helyviszonyokról, és hogyan nevezik meg őket (Kang 2012). Más és más aspektusát emelik ki a viszonynak, vagy más nézőpontot használnak (Kövecses–Benczes 2010, 102–114, 155). Az egyes térviszonyok vizsgálatakor azon van a hangsúly, hogy a beszéd és a beszédértés során milyen folyamatok mennek végbe, vagyis milyen eszközökkel és milyen módon beszélünk valamiről (Kövecses–Benczes 2010).

3. A határozóragok mint a térviszonyok kifejezői

A tanulmány kiindulópontja, hogy a határozóragok a térstruktúrák kifejezési eszközei, és a kognitív szemlélet szerint is vizsgálhatók (Galaczi 1995; Páll 1999; Kövecses–Benczes 2010, 155; Tolcsvai Nagy 2017b; 2021). A nyelvtani szerepet betöltő nyelvi elemeknek – köztük a ragoknak is – van jelentésük, és ezek a nyelvi elemek például térviszonyt, elhelyezkedést, irányulást szemléltetnek (Langacker 2002, 301; Kothencz 2007, 432; Tolcsvai Nagy 2017b, 372–377; 2021, 80). A magyar esetragok elsődleges jelentése általában valamilyen térviszonyt fejez ki (pl. ház*ban*, asztal*on*, fá*ról*). „Az esetrag elsődleges jelentése egy fizikai tárgy térbeli elhelyezkedését vagy mozgását, irányát fejezi ki egy másik fizikai tárgyhoz viszonyítva, a háromdimenziós térben. Az esetrag (nagyrészt határozórag) jelentésszerkezete egyszerű és nagymértékben sematikus: egy előtérben álló sematikus dolog, az elsődleges figura egy háttérben álló sematikus dologhoz, a másodlagos figurához viszonyul: például valami (elsődleges figura) valami másnak (másodlagos figura) a terében helyezkedik el" (Tolcsvai Nagy 2021, 82).

Ahogy az egyes nyelvek között is kialakulhatnak különbségek – tehát bizonyos helyviszonyok kifejezésének módja eltérő lehet a különféle nyelvek esetében (Kövecses–Benczes 2010, 155) –, úgy a magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott ragok különböző volta is összefügghet a nyelvi észleléssel (Kövecses–Benczes 2010, 102–104; Kang 2012). Páll László a vonzatok választása kapcsán írja, hogy egy adott viszonyt (például BENNE, RAJTA stb.) olyan vonzattal fejezzük ki, amelyet a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelelőnek találunk (Páll 1999, 8). E felfogás alapján egy nyelvjárási beszélő az eltérő nyelvi észlelése alapján dönt bizonyos helyhatározóragok használata mellett, míg ugyanebben a helyzetben a köznyelvi beszélő (vagy egy másik nyelvváltozat beszélője) más ragokat ítél odaillőnek. Az adott nyelvi kifejezések megválasztása megegyezik az empirikus tapasztalati tudásunkkal, és a nyelvi észlelés konvenciói szerint történik. A nyelvi konvenció (vagy nyelvi világmodell) tartalmazza a nyelvi észlelés szabályait, ezek alapján fejezzük ki a nyelvi világot. „Ezek a szabályok határozzák meg, hogy milyenné mondjuk a nyelvi világot" – írja Páll (1999, 7). E szemlélet alapján azt mondhatjuk, hogy a nyelvjárási beszélő számára esetenként más nyelvi konvenció szabályozza, hogy milyen nyelvi elemeket választ.

4. A feldolgozott anyag, a nyelvjárási adatok forrása

A bemutatott nyelvi adatok nyelvjárásokból származnak, és ezekben a példákban a térbeli viszony kifejezése különbözik a köznyelvben használt megfelelőktől. A példák azt mutatják, hogy a köznyelvtől eltérő raghasználat több nyelvjárásban is kimutatható – jóllehet a standardnak többféle értelmezése is van (lásd erről Lanstyák 2015), továbbá nincs egyértelmű szabály arra vonatkozóan, mely nyelvi elemeket tekintik a köznyelvhez tartozónak. A nyelvjárások esetében az az elfogadott gyakorlat, hogy a kutatók a köznyelvhez viszonyítanak – például a tájszavakat a köznyelv szókészletével vetik össze, és ehhez például az *Értelmező kézszótár* használható (ÉKsz.[1], lásd még Kiss 2002, 398), mivel népi, népnyelvi, népies minősítést is alkalmaz. *A magyar nyelv értelmező szótára* (ÉrtSz.) a határozóragok vizsgálatában is segítséget nyújthat, mert több, erre vonatkozó példát is felsorol az egyes szócikkekben. A *falu* főnév esetében a *-ba* és a *-ra* határozóragos alakokat is feltünteti: *Hazamegy a faluba*; *faluról falura jár. Kigyullad a fény a falvakban*; *valahol falun*; *falun él*; *falun nőtt fel*; *valahova falura*; *falura megy nyaralni*, *pihenni*; *valahonnan faluról, más faluból. Látszik rajta, hogy faluról jött. Az osztályharc* (*állása és kérdései*) *falun* (az adatokat lásd a kiadvány *falu* szócikkében). A *város* szócikkben azonban csak *-ba* és *-ban* ragos példákat találunk: *A városba utazik. Tűz pusztított a városban.* A kisebbségi magyarok nyelvhasználatában jelen van a *városokon*,

városon alak: *Sok a olyan gyerëk, főleg városokon, hogy isznak mëg fëtiznek.*[1] *Szeptember elseje előtt 32 üres magyar katedra volt a megyében, ebből 10 városon, a többi falun, s mindössze három új fiatal tanár érkezett.*[2]

A tanulmányban bemutatott nyelvjárási adatok több forrásból származnak. A mondattani források szűkös volta miatt válogatásra nem volt mód, és ez a kiválasztás szempontját is meghatározta. A *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*/*-en*/*-ön*), *-ról*, *-ről* ragok nyelvjárási szerepét és a témához tartozó megjelenési formáit ugyanis elsősorban mondattani kutatásokban mutatták be, ám a nyelvjárási mondattan a nemzetközi és a magyar dialektológia legkevésbé művelt és ezért legkevésbé kidolgozott területe (Hegedűs 2001, 362). Emellett a közzétett kutatások eltérő mennyiségű példát tartalmaznak, ezért a tanulmányhoz csak korlátozott számban álltak rendelkezésre adatok. A nyelvjárási adatok területi áttekintéséhez hasznosak lehetnének a nyelvatlaszok, például a MNyA. vagy a RMNyA., de ezek a kutatások nem tartalmaznak ehhez a témához hasznosítható adatokat. A magyar nyelvjárások atlasza létrehozásakor az volt a cél, hogy a kiadvány bemutassa a magyar nyelv minden nyelvjáráscsoportját minden lényeges hangtani és alaktani sajátosságával (Juhász 2001, 104), a mondattani jellemzők feltárásához azonban az atlaszgyűjtésben alkalmazott aktív indirekt módszert nem tudták alkalmazni (Imre 1971, 35–36). Ezért nem tartalmaz erre vonatkozó adatokat Imre Samu *A mai magyar nyelvjárások rendszere* című munkája sem. Imre az 1970-es évek elején úgy vélte, hogy az országos méretekben megszervezett magnetofon-felvételek készítése hozhat majd eredményt a mondattani sajátságok gyűjtésében (1971, 35–36). Bár a MNyA. adatainak egy részét a 20. század elején ismét kikérdezték, az *Új magyar nyelvjárási atlasz* kutatási eredményeit még nem dolgozták fel, és a kiadvány egyelőre megjelentetésre vár. A kognitív nyelvészet szempontjait is figyelembe véve Iglai Edit (2017) végzett nyelvjárásközi egybevető vizsgálatokat a két említett atlasz (MNyA. és ÚMNyA.) adatai alapján, de a határozóragokat nem kutatta. Ezért a tanulmányban a széles körű területi áttekintésre nem volt lehetőségem. A rendelkezésre álló adatok mennyisége az időbeli áttekintésre sem ad lehetőséget, de mivel a bemutatott nyelvjárási adatok különféle időszakokból származnak, a kutatás diakrón jellegűnek tekinthető (a ragok történeti hátterével kapcsolatban lásd *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*ban a kései ómagyar kort tárgyaló részt).

[1] Felvidéki példa, a Termini szótár adatbázisából (https://tinyurl.com/3rtwubbs). Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
[2] Erdélyi példa, a Termini szótár adatbázisából (https://tinyurl.com/3rtwubbs). Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.

5. A kutatás módszere

A tanulmány kiindulópontja az, hogy a kiválasztott nyelvjárási és a köznyelvi adatok a FELÜLET és a TARTÁLY sémák szerint különíthetők el, ezért a kutatás elsősorban erre irányul. Az ide kapcsolható RAJTA helyzet összefoglalva jelöli a *rá* és a *róla* relációkat is, és a BENNE helyzet a *be* és a *belőle* relációkat is.

Mivel az elemzett nyelvjárási példák a FELÜLET sémához tartoznak, ellenben ezek köznyelvi megfelelői a TARTÁLY sémához (itt előkerülnek a szobaszerű vagy körszerű BENT helyek is), a kutatás azt vizsgálja, milyen észlelési feltételek jönnek létre a nyelvjárási, és milyenek a köznyelvi raghasználat során. Az eddigi kutatások (a jelen tanulmányban is felbukkanó) *falu*, *város*, *erdő*, *mező* főnevekhez kapcsolódó RAJTA és BENNE viszonyt vizsgálták köznyelvi példák alapján, továbbá különféle megállapításokat tettek ezekről a viszonyokról és a hozzájuk tartozó ragokkal kapcsolatban. Az itt bemutatott nyelvjárási adatok azonban a hozzájuk kapcsolt ragok és az általuk kifejezett térbeli viszonyok miatt több esetben eltérnek a köznyelvi adatokról tett megállapításoktól (l. Tolcsvai Nagy 2011; Páll 1999; Galaczi 1995). Az összehasonlításhoz felhasználtam ezeket a kutatásokat a köznyelvi használatra vonatkozó vizsgálataik miatt; például Galaczi Árpád (1995) a RAJTA helyzetet elemezte, a BENNE viszony jelentésszerkezetét pedig Páll László (1999) tanulmányozta.

A kognitív nyelvészeti vizsgálatok az alábbiak szerint értelmezik a FELÜLET és TARTÁLY sémákat:

FELÜLET: e séma alapja egy olyan tárgy, amely akár egy 2D-ban látott tartály valamelyik leválasztott oldala is lehetne, amely sem mélységgel, sem belső térrel nem rendelkezik. Két fő funkciója a támasztás, egy másik tárgy tartása, megtartása vagy elválasztása más tárgyaktól (Kothencz 2011, 80).

TARTÁLY: e képi séma alapja egy olyan, tartályhoz hasonló és a belsejében üreget tartalmazó tárgy, amely háromdimenziós alakzatként a térben szélességgel, hosszúsággal és mélységgel rendelkezik, kétdimenziós alakzatként pedig egy határvonallal körülvett objektum. Belső tere alkalmas más objektumok befogadására és tárolására, mely által létrejön a BENNE helyzet (Kothencz 2011, 74).

1. táblázat. A FELÜLET sémához köthető határozóragok, amelyek a RAJTA helyzet valamelyik fázisát jelölik[3]

-n (*-on*, *-en*, *-ön*):	a RAJTA helyzet fenntartását fejezi ki, egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET-ként megjelent objektum egy másik objektummal érintkezik a felszínén, és vízszintes helyzetben nyomóerőt is kifejt a felületre
-ra, *-re*:	a RAJTA helyzet létrejöttét jelöli, ahol egy közelítő mozgású objektum halad a felület felé, hogy felszíni érintkezésbe kerüljön vele, és az megtartsa vagy elkülönítse valamitől
-ról, *-ről*:	a RAJTA helyzet megszűnését jelöli, ahol egy távolodó mozgású objektum a felülettel való felszíni érintkezés megszüntetésére törekszik

2. táblázat. A TARTÁLY sémához az alábbi három, belső irányultságú vagy helyzetű relációra vonatkozó határozórag kapcsolódik[4]

-ban, *-ben*:	egy állapotot szemléltetve a BENNE helyzet fenntartását jelöli, a tartály belső részében való tartózkodást, és a belső résszel való fizikai érintkezésre utalhat
-ba, *-be*:	a BENNE helyzet létrejöttére vonatkozik, a tartály külső része felől elindulva a határvonalon keresztüli áthatolást, és azt követően a tartály belső része felé tartó mozgást jelöli
-ból, *-ből*:	a BENNE helyzet megszűnését jelöli, a tartály belső részéből kiinduló mozgást fejezi ki, ahol a mozgás a tartályon kívüli részre irányul

6. A *-ra*, *-re* rag

A *-ra*, *-re* rag dinamikus módon fejezi ki a térviszonyt (Tolcsvai Nagy 2021, 84). Ezek a ragok a FELÜLET sémához köthetők, és ebben a sémában a vertikális és a horizontális térbeli viszonyok is megmutatkozhatnak. Az alábbiakban külön tárgyalom e két viszonyt.

A horizontális FELÜLET sémát (erről l. Kothencz 2011, 81) bemutató példák: Az alábbi esetben a *-ra*, *-re* rag egy mozgó dolog egy körülhatárolt tér felületére irányuló mozgását jelenít meg, jóllehet *az erdőre kimenni*, *járt a falukra*, *mentek a táncra* nyelvjárási példákban az *erdő*, *falu*, *tánc* körszerű BENT helyekként is

[3] A táblázat Kothencz (2011, 82) és Tolcsvai Nagy (2017b, 374–375; 2021, 84) munkái nyomán készült.

[4] A táblázat Kothencz (2011, 76) és Tolcsvai Nagy (2017b, 373–374; 2021, 83) munkái nyomán készült.

értelmezhetők (l. erről Szili 2017, 229), amely helyeknek esetleg csak jelképes határa van. Páll László a BENNE helyzet észlelési feltételei között megállapított egy olyan helyzetet, amelyben a stabil dolgot (a S-t) valamilyen önmagába visszatérő, folytonosnak észlelt, *reális* vagy *virtuális* elhatároló (1. *fal*szerű felület, illetve 2. *vonal*) választja el a tér többi részétől, amely a *S*-hoz képest kint van (Páll 1999, 13; kiemelés az eredetiben). A nyelvi észlelés során a vonallal elválasztott kétdimenziós térforma lehet a KÖR vagy a KERET is. A KÖR (amely határral elkülönített BENT helyet képez), virtuális elhatároló és folytonos vonal, például az *erdő* körül, vagy különféle települések körül jelenhet meg, mint például a *falu* vagy a *város* (Páll 1999, 16).

A nyelvjárási példák: jó lesz a fegyvert letenni s *az erdőre kimenni* (a csíki nyelvjárás 1764-ben rögzített formájában: Imreh 1994, 94), visszajöttek Háromszékről az *erdőre* hozzánk (Imreh 1994, 150), Balás Ádám uram az *erdőre* feljövén (Imreh 1994, 152). A delnei páter, mert avégre *járt* szüntelen lóháton *a falukra* (Imreh 1994, 118). S elment a fiú, bujdosik faluról *városra*, s mikor egy város szélihez ér be, szembejő vele egy úriember (Magyaró nyelvjárása: Gálffy 2005, 56), akkor annit (= onnan) mennek a *táncra*, a táncashászhaz. Ott az *erdőre* érve az ember gyűtett egy nagy hát fát (Gálffy 2005, 60). Ő menyen *korcsimára* (Szabófalva, Péntek I/1: 484). Nem tud *várasra* mënni (Pusztina, Péntek I/1: 467). Őméltóságok pedig egy nyomorú *korcsomára* szállottanak (zágoni nyelvjárás: Mikes 27. levél, a dátuma: 1719. július 18.). Az örmény asszonyok, mikor a *városra* mennek, mind fekete bélletlen mentét vesznek magokra (Mikes 42. levél, a dátuma: 1721. november 20.).

Az alábbi, **mai köznyelvi** használatban[5] azonban a fent említett példák a *-ba*, *-be* ragokkal is használatosak lehetnek (tehát *az erdőbe kimenni*, *járt a falukba*, *megy a kocsmába*, *mentek a táncba*), és ebben az esetben a mobil dolog vagy fizikai tárgy egy (háromdimenziós) körülhatárolt térbe befelé irányul (l. erről Tolcsvai Nagy 2021, 83). Gálffy Mózes (2005, 60) a magyarói nyelvjárás példái alapján arról ír, hogy itt a *-re* és a *-be* ragos alakok szerepcseréje figyelhető meg. *A magyar nyelv értelmező szótár*ának az *erdő*, *falu*, *város*, *kocsma*, *tánc* szócikkei több példát is közölnek, ezek értelmezése egy másik tanulmány témája lehet (l. erről a 3. fejezetben írottakat).

Van azonban arra is példa, hogy a köznyelvben horizontális FELÜLET séma helyett a nyelvjárásban a TARTÁLY sémát alkalmazzák. Penavin Olga a szlavóniai Szécsiszentlászlón gyűjtötte az alábbi példát: *A rédbe kimenyönk* (Penavin 1982, 266). Ebben a nyelvjárásban a köznyelvi *-re* rag helyett a *-be* ragot használták, és a *rét* háromdimenziós térként értelmezhető. Tolcsvai Nagy Gábort is foglalkoztatták azok a főnevek, amelyek a honfoglalás óta ismert térformákat szemléltetnek, és úgy véli, hogy az általuk jelölt dolgok „térbeli kiterjedése és a kiterjedés specifikumai fontos összetevők e szavak jelentés-

[5] A standardhoz és a köznyelvhez tartozó nyelvi adatok ilyen szempontú megítéléséről lásd a 3. fejezetben írottakat.

szerkezetében" (Tolcsvai Nagy 2011, 235). Nézete szerint a tér nyitott vagy zárt, körülhatárolt vagy körülhatárolatlan jellege jelentős paraméter. A *mező* főnév esetében a BENTLEVÉS-t kifejező *-ben* ragos alak egy olyan konstruált térre utal, melyben a BENTLEVÉS fogalma összekapcsolódik a RAJTALEVÉS fogalmával, és a rögzített felület fölötti közvetlen tér kerül előtérbe, melyet oldalról e felület határai vesznek körül, de felülről nem. Ez a konstruált tér a függőleges kiterjedést is profilálja, a határokon is, szemben a RAJTALEVÉS-sel, és TARTÁLY sémaként funkcionál (Tolcsvai Nagy 2011, 237).

Az alábbi nyelvjárási példákban szintén a horizontális FELÜLET séma jelenik meg; itt az adatközlők egy-egy folyóhoz való menetelüket fejezik ki a *-re* raggal, és a köznyelvhez képest az a különbség, hogy az első esetben köznyelvi beszélő a *-hez*, a második mondatban a *-nél* toldalékot választaná. Apám ējött a *Szucsáva vízre* a hídon kërësztül (al-dunai székely nyelvjárás: Penavin 1972, 753). Vot a *Szeretre* [itt folyónév] kendërvel (Kalugarény, Péntek I/2, 499). Szintén vízről szól Mikes Kelemen alábbi szövege: a tradició szerént és a Hypocrates parancsolatjából a *savanyúvízre* kell menni, abból harmadnapig kell innya amennyit lehet (Mikes 38. levél, a dátuma: 1720. augusztus 23.). Ez a mondat abból a szempontból kapcsolható a fenti példákhoz, hogy az említett *savanyúvíz* is folyik, mert Mikes leírásában szerepel, hogy ez a víz „kősziklákból foly ki".

6.1. A *-ra, -re* rag megjelenése a vertikális FELÜLET sémában

A vertikális FELÜLET sémában a függőleges tengely mentén megjelenő tárgyak, dolgok vizsgálhatók (Kothencz 2011, 81). Az alábbi példákban olyan dinamikus helyzetről van szó, amelyben egy közelítő mozgású objektum halad a felület felé, de itt a felület függőleges irányú. Ez a helyzet úgy is szemlélhető, mint a horizontális felületű stabil dolog (S) 90°-os elfordítása, és ez magának az alaphelyzetnek az elfordítását is magával hozza. Bár a S felületének pozíciója megváltozik, a többi észlelési feltétel változatlan marad, és nyelvi szempontból továbbra is RAJTA helyzetként értelmezzük (Galaczi 1995, 49). A *-ra, -re* rag a függőleges helyekre irányuló mozgást is kifejezheti – az alábbi esetekben a cselekvés valaminek a felületére irányul: *odajött a kapuro, mikar az ajtóra ért, a házára ment.* A köznyelvben azonban a *-hoz* határozórag használatos ezekben a példákban: *odajött a kapuhoz, mikor az ajtóhoz ért, a házához ment.* **A nyelvjárási példák**: *Késërëm ki a kapura* (Onyest, Péntek I/1, 414). *Odajött a kapuro* (Penavin 1972, 753), *Mikar az ajtóra ért, bekapaktatatt az ajtonn* (Gálffy 2005, 61), *Az isten egy házikóra vezette őköt* (Gálffy 2005, 61), *Csobot Györgynek házára ment* / Leopold Joseff maga Testvérinek védelmezésére (bukovinai székely nyelvjárás: Forrai 2006, 63).

6.2. A *-ra, -re* rag és a kapcsolódó ige

Az alábbi nyelvjárási adatokban a *-ra, -re* rag a kapcsolódó ige alkalmazása miatt említésre méltó. A *Lészpedre jártak-e*? mondatban egyrészt a *-re* rag miatt a település mint FELÜLET jelenik meg a térérzékelésünkben, másrészt a fenti nyelvjárási példában a *-re* raghoz kötődő, valamire irányuló dinamikus mozgás szemben áll a köznyelvi példákban megjelenített statikus térviszonnyal, és az ezt kifejező *-n/-on/-en/-ön* ragokkal is (erről a térviszonyról l. Tolcsvai Nagy 2021, 84): *Déván jártunk*, *Marosvásárhelyen jártam*. A *-ra, -re* ragos példákhoz a *hová?* kérdőszó tartozik: *Hova járátok keresztfiam*? (bukovinai székely nyelvjárás: Gáspár Simon Antal 1986, 52), *Huva jártál, lyányom*? (Kallós Zoltán gyűjtése, Bogdánfalva, 1965, a ballada szövege: *Mikor liány vótam, Mikor liány vótam. Szabad madar vótam, Szabad madar vótam. Úd szem kiérdett szenki, Úd szem kiérdett szenki, Huva jártál, lyányom, Huva jártál, lyányom*). A *hová?* kérdőszó a *-ra, -re* ragokkal kifejezett helyekre utal, míg a *Hol jártál?* kérdésre az *-n/-on/-en/-ön* ragok egyikével kifejezett (köznyelvi) *Lészpeden jártam* mondattal válaszolunk. (A *-ban, -ben* ragos településnevek kérdéskörét lásd alább.)

A következő példák azt mutatják, hogy a *járni* főnévi igenéven kívül a létige is szerepelhet a fenti esetben, és a létigével alkotott mondatban e miatt az ige miatt a térviszony statikus jelleget ölt. Ebben az esetben is a *-ra, -re* raggal jelennek a településnevek, de a létige áll mellettük: *Udvarhelyszékre voltam*, *Magyarországra volt*. (A köznyelvvel összehasonlítva: *Udvarhelyszéken volt*, *Magyarországon volt*.) A fenti példákhoz kapcsolható kérdések: *Hová vótá Kata lányom*? (Surd, Zala megye, gyűjtötte Seemayer Vilmos, 1936), *Hová vótá báránkám*? (Bocska, Zala megye, gyűjtötte Seemayer Vilmos, 1933), de e nyelvjárási kérdésekre a *hová?* kérdőszónak megfelelően a *-hoz* (*kanászékhó*) ragos és a *kertek alá* névutós szerkezettel válaszoltak (*Hová vótá Kata lányom? Kanászékho anyám asszony* [Bocska]; *Hová vótá báránkám? Kertëk alá asszonkám* [Bocska]).

A nyelvjárási példák: *Lészpedre jártak-e*? (Pusztina, Péntek I/1: 394), hazajöttem nagy vígan, s az uram mondta: *Dévára jártunk*, kimulattuk magunkat (Csernakeresztúr, Dávidné 1979, 28), Hova akarsz te menni? *Már el is jártam. Hová te? Pestre s Újmikalakára* (Dávidné 1979, 23), Mondtuk, hogy *Pestre járt* (Dávidné 1979, 23), azt mondották: ők *Felcsíkra* egy jó emberhez *jártak* (Imreh 1994, 163). **Példák a létigével alkotott mondatokra**: Melyre azt mondá nékem: *én Udvarhelyszékre voltam* nemrégen (Imreh 1994, 89), de én elsőbben nem akartam kimenni, mert a feleségem *Magyarországra volt* (Imreh 1994, 183). Moldvai példa: *elvótuŋk Bálványosra* (Klézse, Hoppa 2012, 71; a gyűjtés ideje: 2000). A pápavidéki nyelvjárás példái: *Bucsura vᵘótunk Takácsiba. Pápára vam most* (Beke 1905, 18). Az Ada vidékéről gyűjtött példa: *Oda vótunk Moholra. Masinára vótunk* (= cséplőmunkában) (Bacsó 1906, 32). A debreceni nyelvjárás példája: *Oda van a piacra* (Oláh 1906, 20). Maday Gyula a hajdúvárosok nyelvjárása kapcsán azt írja, hogy a *hova?*kérdésre felelő *-ba, -be*,

-ra, *-re* ragok *hol?* kérdésre felelő viszonyban is előfordulnak: *hun vótatok*: *Dologba*. Ides apád is? *Az oda vót a vásárra. Hát te jányom hu*^{n} *jártál? Oda vótam a kútra* (Maday 1909, 23). Horváth Endre A bakonyalji nyelvjárás című munkájában a helyi határozók bemutatásánál írja, hogy a *-ra*, *-re* helyhatározó rag a *hol?* kérdésre is felel: *Pápáro v*^{u}*ótam*. Továbbá akkor is a *hová?* kérdőszóval kérdeznek, amikor „az értelem" *hol?* kérdőszót kívánna: *No há v*^{u}*ótá? Idë a Nyáros alá* (Horváth 1906, 30, az idézőjelben álló szó a gyűjtő szóhasználata). Beke Ödön Kemenesalja nyelve kapcsán az irányok felcserélését említi a helyhatározókat illetően: „Így a *van* ige mellett, mondhatni általánosan *hová?* kérdésre felelő ragot használnak *hol?* kérdésre felelő helyett": *Tënnap vótunk a doktorho. A keszei rítre vótak. Pápáro vótak vásárro* (Kemenesszentpéter, Beke 1906, 16–17). Kiss Jenő a Győr-Moson-Sopron vármegyei Mihályi nyelvjárásáról állapította meg, hogy a *hova?* kérdésre felelve (eltérően a köznyelvtől) a *van* állítmány mellett több esetben nem lokatívusz, hanem latívusz használatos, és ezt a *-ba*, *-ra*, *-hoz*, *-á* ragokkal fejezik ki: *Pestre van kivizsgátotynyi magát*, *a mezzőre vannak gyűttenyi*, *az erdőre van a favágókho segíttenyi*, *a lúherfődre van kaszányi*, *Kapuvárá van bevásányi* (Kiss 1982, 33). Horger Antal *A magyar nyelvjárások* című munkájában is találhatók a *Hová volt?* kérdésre válaszoló példák, bár Horger nem kapcsolta ezeket nyelvjáráshoz vagy településhez: „A határozók köréből (…) azt kell kiemelnünk, hogy helybenlétet jelentő állítmányok mellett mindenütt igen gyakori jelenség locativus helyett a lativus (néha ablativus) használata" (Horger 1934, 167). Példái: *Ki van a feleségem a mezőre. Odavótam az erdőre a juhokhoz. Odavótam a kútra. Tënnap vótunk a doktorhoz. A keszi rétre vótak* (Horger 1934, 167).

7. A FELÜLET és TARTÁLY sémák a településnevek határozóragjaiban

A fenti nyelvjárási adatokban mindegyik településnévhez *-ra*, *-re* rag kapcsolódik, de a *-ba*, *-be* ragos nyelvjárási példák használata további kutatásokat igényel.[6] A településnevekhez illesztett határozóragokat a zárt belső tér és a felület szemlélet szerint többen is vizsgálták (Szilágyi N. 1996, 27–28; Szili 2006, 228; Tolcsvai Nagy 2011, 235; Szabómihály 2013, 275–276), és a már említett FELÜLET és TARTÁLY sémák és a hozzájuk tartozó határozóragok a magyar településnevek kettős toldalékolásában is nyomon követhetők. Szili Katalin a magyar városnevek kettős toldalékolása kapcsán ír a két ősi térélményünkről: „A magyar városnevek után használt *-ban*, *-ben* vagy a rajtalevőséget kifejező rag annak ékes bizonyítékai, hogy nyelvünkben a két ősi térélményünk (a háromdimenziós belső tér és a sík tér) még együtt jut szerephez lakhelyünk

[6] A kései ómagyar korra vonatkozóan a helynevek raghasználatában jelentkező ingadozásról l. Korompay (1992, 403–404).

meghatározásában: Budapest*en*, Győr*ben*, Sopron*ban*, Debrecen*ben*, Szentendr*én* stb.)" (Szili 2006, 208; kiemelés az eredetiben). Szabómihály Gizella vizsgálata szerint a „magyarban az összetett szavas tájegységnevek raghasználata az utótag szerint alakul. A ZÁRT, BELSŐ TÉR-ként, valami által körülhatárolt entitásként értelmezett köznévi utótagot tartalmazó tájnevek belviszonyragokat kapnak: *Csallóközben*, *Csilizközben*, *Tiszazugban*, *Drávaközben* stb. Azokban az esetekben, amelyekben az utótag jelentésében a profilált térelem a FELÜLET, külviszonyragokkal kapcsolódnak, például: *Csereháton*, *Havasalföldön*, *Kárpátalján*, *Bakonyalján*, *Mezőföldön*" (Szabómihály 2013, 275–276).

Az alábbi nyelvjárási adatok gyűjtői a helyi nyelvváltozat jellegzetességeként mutatják be a településnevek itt látható határozóragjait. A szigetközi nyelvjárás jellemzője, hogy helyiek a *-ba*, *-be*, *-bú, -bű* ragot olyan településnevek mellett is használják, amelyekhez „rendesen" (az idézőjelben álló szó a gyűjtő szóhasználata) *-n*, *-ról*, *-ről* járul: *Bácsába*, *Vínekbe*, *Bácsábú*, *Vínekbű* (Szabó 1907, 23). (Bővebb kifejtés sajnos nincs a szövegben azokról a településekről vagy közösségekről, amelyekre a „rendesen" vonatkozik.) Előfordul, hogy az adatgyűjtő úgy határozza meg, hogy „az irodalmi nyelvtől eltérőleg" használják ezeket a ragokat, jelen esetben a partiumi Jánosfalván. A gyűjtő *Tárkány* után *-n*, *-ra*, *-ról* ragot hallott, *Belényes* után pedig *-ben*, *-ből*, *-be* ragot: *Tárkányra*, *Belényesbe* (Böszörményi 1906, 27). A palóc nyelvjárásokból jegyezték föl a településnevekhez kapcsolódó határozóragok alábbi sajátosságait. Berze Nagy János a *Tárkány* és *Abony* helynevekhez járuló ragokat mutatja be (összehasonlítva a *Tárkányban*, *Abonyban* változattal): a *hol?* kérdésre felel az *-on* rag a *Tárkányonn*, *Abanyonn* példákban, a *hová?* kérdésre felel a *-ra* rag a *Tárkárra*, *Abarra* példában, és a *honnan?* kérdésre felel a *-rúl* rag *Tárkárrú*, *Abarrú* példában (Berze Nagy 1905, 35). A Nyitra vidéki palóc nyelvjárás jellemzőjeként említi Szűcs István, hogy a *-be* ragot használják a *-ra* és *-re* helyett is: *Nyitrábe*, *Gerencsérbe*, *Zsérébe vótam* (Szűcs 1905, 11). A tordai nyelvjárásból jegyezték föl az alábbi kettősséget: míg Torda település nevéhez a *-n*, *-ról*, *-ra* ragok járulnak, Ótordához és Újtordához a *-ba* és *-ból* ragok: *Tôrdánn*, *Tôrdárôl*, *Tôrdára*, *Újtôrdábo*, *Újtôrdábôl*, *Ótôrdábôl*, *Ótôrdábo* (Viski 1906, 33–34).

8. Az *-n, -on, -en, -ön* ragok

Az *-n* (*-on*, *-en*, *-ön*) ragok statikus módon fejezik ki térviszonyt, a RAJTA helyzet fogalmát szemléltetik, és egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET-ként megjelent objektum egy másik objektummal érintkezik a felszínén (Kothencz 2011, 82; Tolcsvai Nagy 2021, 84). Azonban BENNE helyzetként is észlelhetők az alábbi nyelvjárási példák, mivel a stabil dolog (S) körül egy önmagába visszatérő, folytonosnak észlelt, reális vagy virtuális elhatároló, falszerű felület van, vagy pedig vonal választja el a tér többi részétől, amely rész a stabilhoz

képest kint van (Páll 1999, 13; Szili 2017, 229). A nyelvjárási példák ezt a RAJTA helyzetet szemléltetik: *a nép az erdőn volt*, *veszekedés történt az korcsomán*, *az erdőkenn*, *várasakan*, *aki bent vot a táncan*. A mai köznyelvben azonban a *-ban*, *-ben* rag használatos ezekben a példákban, és elsődlegesen a TARTÁLY séma mutatkozik meg. Ez utóbbi esetben inkább arra helyeződhet a hangsúly, hogy a stabil dolgot az elhatároló felület egy háromdimenziós térben választja el a tér többi részétől (Páll 1999, 15).

A *-ra*, *-re* ragoknál már előkerült, hogy ezek a ragok a függőleges helyekre irányuló mozgást is kifejezhetik. (Az ott bemutatott esetekben valaminek a felületére irányuló cselekvés mutatkozott meg.) Az alábbi *-on* ragos példában viszont szintén a *kapu* főnevet találjuk, de itt a RAJTA helyzet jelenik meg: de legkisebb dolog ha történnék, a *kapunkon* lévő harminc jancsár megtanítaná azokot, akik valamely garázdát akarnának indíttani (Mikes 37. levél, a dátuma: 1720. május 28.).

A **nyelvjárási példák**: Mikor a nép az *erdőn* volt, hallottam, hogy… (Imreh 1994, 124), weszekedés történt *az Korcsomán* (Forrai 2006, 68, 1811-es adat), monda nékem […] Kováts József uram a faluban, a *korcsomán* (Imreh 1994, 228). Mikor páter Zöld az embereket a más *falukon* megeskette, hogy fel ne vegyék a fegyvert (Imreh 1994, 123). Mindenkit, aki ben vot a *táncan*, mekkináltak (Gálffy 2005, 58). Dolgosztam ott àz *ärdőkön*. Mäkkaptam őt oda lä *falukon* jártunk ki (Bogdánfalva, 2007, Hoppa Enikő 2012, 48). Az *erdőkenn* (ti. erdős vidékeken) van ajan [bokrétás] kalap (Gálffy 2005, 57). *Várasakan* van kivállasztatt este [ti. az udvarlásra] (Gálffy 2005, 57). A *városzonn* ësz nem beszélnek vala magyarull (Szeketura, Péntek I/2, 467). A pestis, Istennek hálá, teljességgel megszünvén a *városon* (Mikes 46. levél, a dátuma: 1722. október 11.), de akármely szép házak légyenek itt a *városokon* (Mikes 37. levél, a dátuma: 1720. május 28.). Az Ada vidéki nyelvjárás példája: Vam még csikó a *ménesen* (Bacsó 1906, 32). Felső Őrvidék nyelvjárása kapcsán Varga Ignác azt írja (1903-ban), hogy elvétve hallani az alábbi alakot: *Sokan vannak e kocsmán* (Varga 1903, 10–11).

Az alábbi példákat vizsgálva Gálffy a helyzet szemléletében látja annak magyarázatát, miért használják a *-n* határozóragot (nem pedig a *-re*, illetőleg a *-ben* ragot): leterítik a szalmát a *födenn*, és azan tőltik az éccakát (Gálffy 2005, 57–58), betartja a hálót az út közepére, emeli, teszi, éppen mintha *vízen* halászna (Gálffy 2005, 58). Az első példában a *leteríti* igéhez nem a *-re* ragos főnév (*földre*) kapcsolódik, hanem a RAJTA helyzet fogalmát szemléltető *-n* ragos (*födenn*), a második példában *a vízen halászik valaki* (itt viszont FELÜLET-ként szemlélik az objektumot, nem a TARTÁLY séma jelenik meg). Tehát a *-n* rag használata arra az eljárásra utal, miszerint a beszélő *a földön teríti el a szalmát* (az első esetben), a halászháló pedig mindaddig *a vízen úszik*, amíg a hálót tartó rúd és a káva (amelyre a háló rá van erősítve) súlya le nem húzza a *vízbe* (Gálffy 2005, 58). Szintén FELÜLET-ként szemlélik a patakot mint a halak élőhelyét (nem

pedig TARTÁLY-ként) az alábbi (jánosfalvi) példában: *A halak a p̣otak̲an [i]élnek* (Böszörményi 1906, 27).

A FELÜLET és TARTÁLY különbség mutatkozik meg a *vásár* szemléletében a nagykőrösi nyelvjárásban, attól függően, hol rendezik ezt az eseményt. Az alábbi adat gyűjtője, Wass Béla kutatása szerint „a helyhatározói ragok által való finom megkülönböztetés" figyelhető meg a *vásáron vótam* és a *vásárba vótam* alakok használatában. Az előbbi esetben valamelyik szomszédos helység vásárát látogatta meg a beszélő, míg a második esetben a helyi vásárról van szó. Ugyanez a megkülönböztetés érvényes a *vásárra mék* és a *vásárba mék* példákban is (Wass 1909, 35). Ezekből az adatokból az a következetés vonható le, hogy a településen kívüli vásárhoz a FELÜLET séma kapcsolódik, míg a helyi vásárhoz a TARTÁLY.

9. A *-ról, -ről* ragok

Ezek a ragok a RAJTA helyzet megszűnését szemléltetik, és ebben a helyzetben egy távolodó mozgású objektum a felülettel való felszíni érintkezés megszüntetésére törekszik (Kothencz 2011, 82). Ahogy a FELÜLET séma fentebb említett helyhatározóragjai esetében, az alábbi nyelvjárási példákban észlelhető a BENNE helyzet is, mivel a *-ról, -ről* ragok olyan konstruált térre utalnak, melyben a BENTLEVÉS fogalma összekapcsolódik a RAJTALEVÉS fogalmával. Ez a konstruált tér a függőleges kiterjedést is profilálja, a határokon is – szemben az egyszerű RAJTALEVÉS-sel –, és TARTÁLY sémaként funkcionál (Tolcsvai Nagy 2011, 237). Az alábbi esetekben a mobil dolog (M) eddig a stabil dolog (S) területén volt, de most a körülötte lévő reális vagy virtuális elhatároló vonalon keresztül e területéről kifelé mozog (Páll 1999, 13). Dinamikus módon fejezik ki a térviszonyt az alábbi *-ról, -ről* ragos nyelvjárási példák, és a ragok itt is utalnak a BENT helyviszonyra: *az erdőről, a városról, bujdosik faluról várasra.* Ehhez a *falu* és *város* települések fizikai jellegű tulajdonságainak kognitív szempontú feldolgozását érdemes megvizsgálni. E települések teljes felülete egyetlen percepciós folyamattal nem érzékelhető, ezért a terület körülhatároltságát sematizálva idézi föl az adott főnév, viszont a terület egyes részeinek (l. pl. épületek) függőleges kiterjedése a háromdimenziós körülhatárolt térként való értelmezést idézi föl (Tolcsvai Nagy 2011, 239–240).

A kutatásokban azt is említik, hogy korábban fallal vagy kerítéssel is körülvehették a településeket, azonban a mai szemléletünk szerint általában csak virtuális határ van a *falu, város, erdő* helyek körül. E felfogás szerint erre utal, hogy a nyelvi észlelésünkben ma is megjelenik egy elhatároló elem körülöttük, amely elem a települések körül korábban fal vagy kerítés formájában határt képezett (Páll 1999, 16). A köznyelvi *-ból, -ből* ragos használat azt

mutatja, hogy ezekben az esetekben a stabil dolgot (a S-t) elhatároló felület egy háromdimenziós térben választja el a S-t a tér többi részétől (Páll 1999, 15).

A nyelvjárási példák: Tudva vagyon, hogy az *erdőről* Udvarhelyszékre küldetett (Imreh 1994, 151). Más alkalmatossággal 40 vagy 50[-en] mentünk volt le az *erdőről* a delnei templomba misére (Imreh 1994, 123), tük mentetek az alsó falu végen ki a *városról* (bukovinai székely nyelvjárás: Lőrincz Antal, Istensegíts, 1914, in: Lőrincz Imre 1986, 20). S element a fiú, bujdosik *faluról* várasra (Gálffy 2005, 62). Mikó jön àpikà àz *erdőrűl* (Kórógy, Penavin 1982, 267).

A Győr-Moson-Sopron vármegyei Mihályi település nyelvjárásáról azt jegyezték föl, hogy a *mëgy*, *gyün*, *ballag*, *fut*, *indul*, *rohan*, *váktot* típusú, helyváltoztatást kifejező igék mellett a 'valami felől, irányából' jelentést a *-ról* határozórag hordozza több esetben is: *kertrű*, *uccárú*, *faluvégrű*, *erdőrű* (Kiss 1982, 34). Ugyanitt a 'valami felé, irányába' funkciót a *-nak* irányhatározórag hordozza: *kertnek* (Kiss 1982, 34). Szintén a 'valami felől, irányából' jelentést fejezik az alábbi ragok. A példákban nem az *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* ragokkal kifejezett RAJTA helyzet mutatkozik meg. A palóc nyelvjárás sajátságaként mutatja be Berze Nagy János ezt a jelenséget, amikor a *hol?* kérdésre felel a *-ról*, *-ről* rag: *A fëlső végirű jobb ab búza. Mérű látod azt az embërt? Árrú az ódarrú, amérű a gulya legel* ('azon az oldalon, amelyen a gulya legel') (Berze Nagy 1905, 35).

10. Összefoglalás

A tanulmány azt mutatta be, hogy a *-ra*, *-re*, *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* és a *-ról*, *-ről* ragok által kifejezett térviszonyok hogyan szemlélhetők kognitív nyelvészeti szempontból a kiválasztott nyelvjárási példákban. A kutatás kiindulópontja az volt, hogy a ragoknak is van jelentésük, és ezek a nyelvtani elemek a térviszonyok kifejezése szempontjából úgy is vizsgálhatók, hogy a magyar nyelvjárásokban és a köznyelvben való használatukat hasonlítjuk össze. A kognitív nyelvészeti kutatások szerint a nyelvi elemek jelentése a nyelv mentális működésébe enged betekintést, így a tanulmányban tárgyalt helyhatározóragok jelentése összefüggésbe hozható a nyelvi észleléssel. Azonban, ahogy az egyes nyelvek között is megfigyelhetők különbségek, például az egyes helyviszonyok kifejezésének módjában, úgy a magyar nyelvjárások és a köznyelv beszélői által választott határozóragok eltérő volta is összefügghet a nyelvi észlelés különbségével. A kognitív szemléletű megközelítés a nyelvjárási különbségekre is magyarázatot adhat: eszerint a vizsgált nyelvváltozatokban más és más aspektusát emelik ki a viszonynak, vagy más nézőpontot használnak. A kutatás elsősorban azokra a nyelvi adatokra fókuszált, amelyek azt mutatják, hogy a vizsgált nyelvjárási példákban a RAJTA helyzet jelenik meg (továbbá a *rá* és a *róla* relációk is), míg a mai köznyelvben ugyanebben az esetben a BENNE helyzetet használnák (és ide kapcsolhatóan a *be* és a *belőle* relációkat is). A FELÜLET és TARTÁLY sémákra

vonatkozó kutatás tovább folytatható, mivel az egész rendszer áttekintéséhez több nyelvjárást is érdemes megvizsgálni, és az esetleg hiányzó példákat is hasznos volna felkutatni.

Források

Bacsó Gyula 1906. Az adavidéki nyelvjárás. Fő tekintettel a mondattani sajátságokra. Nyelvészeti Füzetek 37. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Beke Ödön 1905. A pápavidéki nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 17. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Beke Ödön 1906. Kemenesalja nyelve. Nyelvészeti Füzetek 33. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Berze Nagy János 1905. A hevesmegyei nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 16. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Böszörményi Géza 1906. A jánosfalvi nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 29. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Dávid Albertné Csobot Borbála 1979. Önéletrajz. In: Salamon Anikó (szerk.): Így teltek hónapok, évek… Öt életrajz. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 9–40.

Forrai Ibolya 2006. Hadikfalva falukönyve 1799–1874. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Gálffy Mózes 2005. Hely- és időhatározós szószerkezet a magyarói nyelvjárásban. In: Gálffy Mózes: Magyarói nyelvjárási tanulmányok. Szerk. Murádin László. (Erdélyi Tudományos Füzetek 257.) Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. 53–82. https://mek.oszk.hu/06100/06111/

Gáspár Simon Antal 1986. Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts. Fakszimile kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hoppa Enikő 2012. „Mük csángóul beszélünk”. A moldvai magyar nyelvjárás. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pannónia Könyvek.

Horger Antal 1934. A magyar nyelvjárások. Kókai Lajos kiadása.

Horváth Endre 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Imreh István 1994. Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanú-kihallgatási jegyzőkönyve 1764. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Imreh István. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Kallós Zoltán 1973. Balladák könyve. Élő erdélyi és moldvai magyar népballadák. Gyűjtötte Kallós Zoltán. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Budapest: Magyar Helikon.

Kiss Jenő 1982. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 164. szám.

Lőrincz Imre 1986. A bukovinai Istensegítstől a völgységi Majosig. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Maday Gyula 1909. A hajdúk beszéde. Nyelvészeti füzetek 56. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Mikes Kelemen 1978. Mikes Kelemen művei. (A példák a Törökországi levelek c. műből származnak.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

MTK BTK Zenetudományi Intézet: A Hová vótá, Kata lányom? kezdetű népdal elérhetősége: https://sys.zti.hu/br/hu/browse/15/1291?sort=6. A Hová vótá báránkám? kezdetű népdal elérhetősége: https://sys.zti.hu/br/hu/search/1000?inc=Hov%C3%A1. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.

Oláh Gábor 1906. A debreceni nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 26. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.
Penavin Olga 1972. Néhány szó a jugoszláviai székelytelepekről – különös tekintettel Székelykevére – (Skorenovac). In: A Novi Sad-i Bölcsészeti Kar Évkönyve, XVI. évfolyam. Újvidék. 743–759.
Penavin Olga 1982. Néhány szó a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező határozóragokról. In: Szeli István (szerk.): Jugoszláviai magyar nyelvjárások. Újvidék: Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 265–271.
Péntek János 2016. A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1. Moldvai magyar-közmagyar rész. A–K. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
Péntek János 2017. A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/2. Moldvai magyar-közmagyar rész. L–Zs. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
Szabó Sándor 1907. A szigetközi nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 38. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társaság kiadása.
Szűcs István 1905. A Nyitra-vidéki palóc nyelvjárás. In: Szűcs István – Gencsy István: Nyelvjárási tanulmányok III. Nyelvészeti füzetek 20. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. nyomása. 3–27.
Varga Ignác 1903. A Felső Őrvidék népe és nyelve: In: Varga Ignác – Szabó Dezső – Kertész Manó: Nyelvjárási tanulmányok I. Nyelvészeti füzetek 9. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. 4–17.
Viski Károly 1906. A tordai nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 32. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társaság kiadása.
Wass Béla 1909. A nagykőrösi nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek 57. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása.

Hivatkozások

Bańczerowski Janusz 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. Magyar Nyelvőr 123: 78–87.
Benkő Loránd (főszerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Cui, Huang 2021. The spatial cognitive meaning of *across*. English Language and Literature Studies 11: 1–7.
ÉKsz.[1] = Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1972.
ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára 1–7. Főszerk. Bárczi Géza – Országh László. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1959–1962. [Elektronikus kiadások: Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. 2004.; In: Arcanum DVD könyvtár 6. – Lexikonok, adattárak. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. 2004.]
Galaczi Árpád 2015. A RAJTA helyzet jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat. Kolozsvár. https://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/galaczi.doc. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest: Osiris Kiadó. 362–374.
Iglai Edit 2017. Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat A magyar nyelvjárások atlasza és az Új magyar nyelvjárási atlasz alapján. Doktori disszertáció. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/33441. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
Imre, Attila 2012. Space in Cognitive Linguistics. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica 4: 247–260.
Imre Samu 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Johnson, Mark 1987. The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason. Chicago: The University of Chicago Press.
Juhász Dezső 2001. A nyelvatlaszok fajtáiról. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia. Budapest: Osiris Kiadó. 102–105.
Kaló Zsuzsa 2012. A pszichológiai ágencia kognitív nyelvészeti leírása droghasználói narratívákban. Doktori disszertáció. Budapest. https://doktori.btk.elte.hu/lingv/kalozsuzsa/diss.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
Kang, Yunkyoung 2012. Cognitive linguistics approach to semantics of spatial relations in Korean. Doktori disszertáció. Washington, DC.
Kiss Jenő 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. Magyar Nyelvőr 126: 391–416.
Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 355–410.
Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere. Magyar Nyelv 103: 432–451.
Kothencz Gabriella Szilvia 2011. Kognitív jelentéstörténeti vizsgálatok a magyar nyelv határozóragjai körében. Doktori disszertáció. Budapest. https://doktori.btk.elte.hu/lingv/nishizawagabriella/diss.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. Kognitív nyelvészet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Lakoff, George 1987. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago and London: The University of Chicago Press.
Langacker, Ronald W. 2002. Concept, image, and symbol: The cognitive basis of grammar. 2. kiadás. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalakító tevékenység. Fórum Társadalomtudományi Szemle 17: 27–56.
Páll László 1999. A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben. Szakdolgozat. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár.
Sólyom Réka 2019. A mai magyar neologizmusok szemantikája. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Szabómihály Gizella 2013. A RAJTA és BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére. Budapest: Tinta Könyviadó. 267–279.
Szilágyi N. Sándor 1996. Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács. https://mnytud.arts.unideb.hu/szilagyi/hogyan_ter.pdf. Elérés dátuma: 2025. szeptember 10.
Szili Katalin 2006. Az irányhármasság. In: Szili Katalin: Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához: a magyart idegen nyelven oktató tanároknak. Budapest: Enciklopédia.
Szili Katalin 2017. Fazakas Emese, A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térviszony szemantikai struktúrájának alapján. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2015. 407 lap. Magyar Nyelv 113: 227–234.
Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária 2008. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2011. RAJTA és BENNE. Két rokon helyviszony jelentéstanáról. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére. Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás, Közép-európai Tanulmányok Kara. 231–241.
Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Budapest: Osiris Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan. Budapest: Osiris Kiadó. 21–71.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvtan. Budapest: Osiris Kiadó. 205–466.
Tolcsvai Nagy Gábor 2021. Kognitív szemantika. (Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás.) DiAGram Könyvek 4. Budapest: ELTE BTK.

A cognitive linguistic analysis of spatial relations expressed by the Hungarian suffixes *-ra*, *-re*, *-n* (*-on*, *-en*, *-ön*), *-ról*, *-ről*

Abstract: The study focuses on the meaning of the suffixes *-ra, -re, -n (-on/-en/-ön)*, and *-ról, -ről*, primarily based on dialectal examples. The theoretical background of the investigation is provided by cognitive linguistics. According to this perspective, the meaning of linguistic elements offers insight into the mental functioning of language, so the meaning of the spatial case suffixes discussed in the study can be linked to linguistic perception. Therefore, the different uses of these suffixes may be attributed to differences in linguistic perception. In cognitive linguistic approaches, the meaning of linguistic elements has already been explored in relation to the expression of spatial structures, but based on standard language examples (see e.g. Kothencz 2007; Páll 1999; Tolcsvai Nagy 2011; 2021). However, the expression of spatial structures can appear differently in dialects. This study demonstrates how the conceptual and semantic processing of spatial relations expressed with the suffixes *-ra, -re, -n (-on/-en/-ön)*, and *-ról, -ről* is manifested (or deviates) in both standard language and corresponding dialectal data.

Keywords: cognitive linguistics, spatial relations, spatial case suffixes, dialects, standard language

Pál Helén

Magyarságkutató Intézet
Nyelvtervezési Kutatóközpont

Email cím: pal.helen@mki.gov.hu